

ДИМИТЪР ДУНКОВ (Пловдив)

ЗА ТЪРНОВСКИТЕ БИБЛЕЙСКИ СБОРНИЦИ

В контекста на широката културна, литературна и книжовно-езикова програма на Търновската книжовна школа съществено място заема основният преглед („изправянето“) на извършените по-рано старобългарски преводи и редакции на различни по съдържание и предназначение книги¹. Мотивите за предприемане на това начинание са изложени в Похвалното слово за Патриарх Евтимий, сътворено от Григорий Цамблак², и в съчинението на Константин Костенечки „Сказание о писменехъ“³. „Изправянето“ е намерило израз най-вече в: а) отстраняването на грешките от различно естество в славянските текстове, допуснати при многобройните преписвания на ръкописите през среднобългарския период; б) основното сверяване на славянските преписи с гръцките оригинали, което е предполагало в някои случаи ориентирането към гръцки образци, които са били актуални за XIV в., и извършването на нови и по-точни преводи⁴. Определен е бил стремежът на търновските книжовници „изправянето“ на текстовете да бъде съпътствано от създаване и спазване на единни правописни и стилно-езикови норми, които да са съобразени, от една страна, с Кирило-Методиевата книжовно-езикова традиция, и, от друга, със степента на развитие на говоримия български език през XIV в.⁵

Без съмнение, като се има предвид особената роля на книгите от Св. Писание в средновековната култура, „изправянето“ в най-значителна степен ще да е засегнало намиращите се в употреба по това време библейски книги в техния литургичен и чети вариант⁶. Тъй като засега не е открит среднобългарски ръкопис, в който да се съдържат всички книги от Св. Писание, е трудно да се даде отговор на въпроса, дали в резултат от проведените в Търново сверки и нови преводи е бил създаден и разпространяван като отделен кодекс цялостният корпус от „изправени“ вече библейски книги, подобен например на Генадиевската библия от 1499 г. (ГИМ, Син, N 915)⁷. Ако се съди обаче по съхранилите се български библейски ръкописи от XIV—XVI в., включително и написаните на среднобългарски език в книжовните центрове на Влашко и Молдова⁸,

може да се предполага, че през XIV в. в България е съществувал чети превод на почти всички книги от Св. Писание, които са били групирани във взаимнодопълващи се по съдържанието си библейски сборници⁹. Така например основната част на едни от тези сборници е образувало Осмокнижието (срв. ГБЛ, Рум. N 29), а ядрото на други сборници са съставяли книгите на Пророците (срв. ГПБ. F. I. 461). Допълнително към Осмокнижието и Пророците са могли да бъдат включвани и някои от останалите библейски книги — Царства, Притчи Соломонови, Песен на Песните, Йов и т. н., като част от книгите са били придружени и с тълкувания¹⁰. В състава на този тип сборници не се среща книгата Псалтир, която е била известна в многобройни самостоятелни преписи, и очевидно книжовниците от търновския кръг не са намирали за целесъобразно включването ѝ и без това внушителните по обем библейски ръкописи¹¹. На практика два подобни сборника заедно с отделен препис на Псалтира са представлявали един свод от старозаветни библейски книги и вероятно така е изглеждала среднобългарската (търновската) версия на Библията¹².

Заклучителният етап от работата по „изправянето“ на библейските книги и съставянето на съответните сборници би следвало да се отнесе към апогея на Търновската книжовна школа, свързан с най-плодотворния период от дейността на Патриарх Евтимий, но има известни основания да се предполага, че началото е било положено още в предевтимиевата епоха или в един по-ранен период от развитието на неговата езиково-правописна реформа¹³.

Тук ще разгледаме два библейски ръкописа, единият от които — ГПБ. F. 461 — е създаден през XIV в. в търновска книжовна среда, а другият — ГБЛ, Рум. N 29 — е преписан през XVI в. в манастира Бистрица (Молдова) от търновски протограф¹⁴. В сборника от ГПБ са включени книгите¹⁵ Царства (I—IV), Йеремиа, Варух, Йоил, Амос, Авдий, Йона, Михей, Наум, Авакум, Сказанието на Теодорит за пророк Йезекиил, Исай, Даниил, Агей, Захария, Притчи Соломонови, Песен на Песните, Премъдрост Исусова, Сказанието на Полихрон за Йов и книгата на Йов, като някои от пророческите книги са придружени с тълкувания¹⁶. Ръкописът от ГБЛ съдържа старозаветните книги Битие, Изход, Левит, Числа, Второзаконие, Исус Навин, Съдии, Рут и (I—IV) Царства. Общите части на тези два сборника — книгите Царства — са подходящ обект за изследване на текстологическите особености на търновските библейски ръкописи, на развитието и кодифицирането на Евтимиевите правописно-езикови норми, а също така за проучване на диаспората на ръкописите, произлезли от търновските скриптории. Именно в този аспект ще се спрем на някои особености в посочените два преписа на книгите Царства.

В ръкописа от ГПБ се съдържат данни, от които може да се съди, че гръцкият образец, от който се е превеждало (или сверявало), се е произнасял на глас от преводача (не е изключено превеждането да е ставало и под диктовката на гръцкия текст), в резултат на което в славянския

текст на Царства са допуснати редица грешки при предаването на някои гръцки думи. Например:

- I Цар XVII: 4 — ѿмѣ ѡмѡу гολіѡѡѡ, ѡнгѣѡѡѡ.
Γολιαѡ ѡνομα αὐτῷ ἐκ Γεθ [en geth]
- I Цар XX: 25 — ѿ сѣде навѣніѡѡѡ
καὶ ἐκάθισεν Αβεννηρ [-n+A-]
- IV Цар XV: 30 — ѿ ѡбрати ѡбращѣніѣ ѡснѣ сѡнѡѡ ѡлиинѡѡ ѡѡпи факѣѣ
καὶ συνέστρεψεν σύστρεμμα Ὡσηὲ υἱὸς Ηλὰ ἐπὶ
Φакѣѣ

Сравнението на преписа от ГПБ със съответните гръцки текстове на Царства, публикувани от А. Ралфс¹⁷, Брук-Мак Лиин-Текери¹⁸ и гръцкото синодално издание¹⁹, показва, че търновският препис не следва с абсолютна точност нито един от тези образци²⁰, а по-скоро е отразил сложно преплитане (влияние) на варианти от различни гръцки редакции — различията се отнасят както до отделни думи и словосъчетания, така и до един или повече стихове. В някои случаи книжовникът, вероятно колебайки се между избора на един или друг вариант, е оставял празно място в редовете, на което при необходимост е трябвало да бъде добавен определен текст, който е липсвал в една от гръцките редакции, но е присъществувал в друга. Например:

IV Цар VII: 17 (л. 1156 7-9) — ѿ постави цѣрь тристѣѡѡ ѡѡ вратѡѡ [...] ѿ попраша ѿ людѣѣ καὶ ὁ βασιλεὺς κατέστησεν τὸν τριστάτην, [ὄν ὁ βασιλεὺς ἐпанεπαίετο ἐπὶ τῇ χειρὶ αὐτοῦ] ἐπὶ τῆς πύλης, καὶ συνεπάτησεν αὐτὸν ὁ λαὸς...²¹

IV Цар IX: 11 (л. 117 а 25-26) — ѿ рѣша ѡмѡ [...] что ѡѡко вѣхѡди рѣвѣѣтнѡѡѡ к тѣѣѡ. καὶ εἶπον αὐτῷ [Εἰ εἰρήνη;] τί ὅτι εἰσῆλθεν ὁ ἐπίλημπος οὗτος πρὸς σέ"

IV Цар IX: 13-14 (л. 1176 3-6) — ѿ вѣстрѣвиша вѣ рѡѡѡ, поѡѡѡѡ цѣрь вѣ ѡѡѡѡѡ. [...] ѡѡрѡѡѡѡ самѡѡ стрѡѡѡѡѡѡ... καὶ ἐσάλπισαν ἐν κερατίνῃ καὶ εἶπον Ἐβασίλευσεν Ιου." [14 καὶ συνεστράφη Ιου υἱὸς Ιωσαφατ υἱοῦ Ναμεσσι πρὸς Ιωραμ-] καὶ Ιωραμ αὐτὸς ἐφύλασσεν...

IV Цар 31 (л. 118а 25-27) — ѡѡѡѡѡ вѣхѡѡѡѡѡѡѡѡ вѣ градѡѡ, ѿ рѣѡѡ [...] замѡѡѡѡ ѡѡѡѡѡѡѡ ѡѡ своѡѡѡ καὶ Ιοὺ εἰσεπορεύετο ἐν τῇ πόλει, καὶ εἶπεν [Ἐἰ εἰρήνη], Ζαμβрὶ ὁ фονевтѣѡѡ τῷ κυріѡѡ αὐтѡѡѡ."

От почерка на преписвача личи, че той е оставил на съответните места в ръкописа точно толкова свободно място, колкото е необходимо, за да се впише славянският превод на пропуснатия текст, но в крайна сметка се е ориентирал към този гръцки вариант (редакция), в който въпросните части от стиховете липсват²². По-често подобни пропуски се срещат в Четвъртата книга Царства.

От приведените по-горе особености на ръкописа от ГПБ може да се съди, че в него е отразен вероятно нов превод на Царства, сверен с различни гръцки образци, а не просто копие от по-ранен славянски превод

на тази книга. За съжаление не разполагаме с друг старобългарски или по-ранен среднобългарски препис на книгите Царства, при сравнението с който би могло по-определено да се установят характерът и степента на извършеното в Търново „изправяне” на библейските книги в тестологическо отношение.

Понеже езикът на търновския препис на Царства е обект на самостоятелно комплексно изследване, тук ще обърнем внимание само на впечатляващата близост между лексикалния състав на ГПБ и литературните паметници, свързани с Преславската книжовна школа²³. Така например в разглеждания ръкопис е честа употребата на преславизми като *жидове* *οἱ Εβραῖοι* — I Цар XIII: 19, *масла* *ἐλαίου* — I Цар XVI: 1, *заноудѣ* *μὴ στής* — Цар XX: 38, *сѣвѣръ* гр. липсва — I Цар XIV: 25, *вѣстники* *ἀγγέλους* — I Цар XI: 3, *капищѣмъ* гр. липсва — I Цар XII: 10, *вѣсѣжежѣни* *τὴν ὀλοκαύτωσιν* — I Цар XXIII: 9, *вѣнѣми* гр. липсва — I Цар XXII: 6, *жрьцоу* *τὸν ἱερέα* — I Цар XXIII: 9, *крѣчага* *ἀγγεῖα* — I Цар XXV: 18, *жродъ* гр. липсва — I Цар XXI: 14, *дѣлѣ* *ἵνα τί* — I Цар XXI: 15, *воеводѣ* *οἱ σατράπαι* — I Цар XXIX: 3, и други²⁴.

Правописната система на даден ръкопис може да се изпълва като един от критериите за неговото локализиране и датиране. Какви данни предоставя в това отношение ГПБ? Правописът му е сходен с правописа на евтимиевите ръкописи²⁵ по употребата на *а* след вокали, *ѣ*, *ѣ*, *ѣ*, *ѣ* след *л'* и *н'*, *ѣ* и *ѣ*, по възстановяването на епентетичното *л*. В няколко пункта обаче, при това специфични за Евтимиевата правописна реформа, ГПБ предпочита неевтимиевски варианти. Това се отбелязва при писането на *ѣ* и *ѣ*, *ж* и *ѣ*, и *ѣ*, *рѣ*/*рѣ* *лѣ*/*лѣ*, *пс*. Например: *прѣидетъ* *прѣд* *хрѣстоу* I Цар II: 35, *пѣдѣ* *ѣржжѣмъ* *мѣскоу* I Цар II: 33 *прѣмѣчи* I Цар V: *дѣгъ* I Цар XVII: 50; *прославѣщи* *мѣ* I Цар II: 30, *ѣвоутскѣ* I Цар VI: 17; *прѣчи* I Цар II: 33, *прѣидет* I Цар II: 34, *ѣдошѣ* I Цар VI: 7; Евтимиевите варианти се срещат предимно в III и IV книга Царства, но и там са несистемно проведени. Очевидно ръкописът е създаден преди кодификацията на Евтимиевите правописни норми, вероятно през 50-те или 60-те години на XIV в.²⁶, което от своя страна ориентира и към по-рано възникване („изправяне”) на разглеждания тип търновски библейски сборници — по всяка вероятност преди апогея на Евтимиевата дейност.

В резултат от оживените културни връзки между България и румънските княжества Влашко и Молдова през късното средновековие редица търновски ръкописи са попаднали, особено след 1393 г., в манастирите Драгомирна, Сучевица, Бистрица, Нямц, Ришка, Секул и други влахо-молдовски книжовни центрове, където през XIV–XVII в. от тях се извършват нови преписи и по този начин се продължава среднобългарската литературна и езикова традиция²⁷. Подобна ще да е била съдбата и на възникналия в Търновската книжовна школа ръкопис от ГПБ. Ф. I. 461²⁸. В този аспект привлича вниманието библейският сборник от ГБЛ, Рум. N 29²⁹. На лист 277об е поместена приписка, написана с почерка на основния текст на ръкописа, в която се съобщава,

че книгата е била завършена на 20 юли (пророк Илия) 1537 г.: Еъ дѣни
вѣчѣваго ѿ хѣоулюбиваго гѣроу ѿвѣтѣ воеводѣ написа сѧ сѧ книга. ѿ
сѣвѣрѣши сѧ въ лѣто 7311 ѿ написа мѡна ѿвѣннѣ ѿ монастира Бѣстрици: +. В
долното поле на листа книжовникът Йоан е уточнил: ѿ сѣвѣрѣши сѧ въ
дѣнѣ стго прѣрка ѿліа. На същия лист, непосредствено под първата приписка,
се намира още една бележка, писана по-късно с друг почерк, от която се
узнава, че преписаният в Бистрица библейски сборник (в приписката
наречен палиа) е бил купен от монаха Теофилакт през 1500 г. и подарен от
него на Тазловския манастир: Е лѣто же 7311 мѣца аѣтѣ при вѣлгочѣвѣ гѣрѣи ѿвѣ
.... воевѣ плати сѧо книгоу рекомаа палиа. мѡна вѣоуфѣи⁴⁴ и даде. ж въ мѣѣж и палиа
сѣвѣрѣ стмѣ монастыроу тазловскоу въ дѣни прѣвѣнѣкишомѣ вѣмонахѣ аѣфилохѣио
ѿгѣменѣ и еклисиархѣ Геласѣи³⁰.

Като се вземат под внимание отделните пропуски в текста, дължащи
се на загубата на някои листи в двата ръкописа, преписът на книгите
Царства от ГБЛ е сходен с ГПБ. Монахът Йоан е следвал сравнително
точно славянския текст, представен в ГПБ, и очевидно не е правил опити
да сверява или коригира създадения в Търново вариант с други гръцки
образци. Например:

а) IV Цар IX: 25* — 26* (л. 118а 11-15)

ГПБ — въврѣзи ѿ въ чѣ навѣоѣа ѿсраѣлтѣнина [...26...] ѿ нинѣ въземѣ
въврѣзи ѿ.

ГБЛ — въврѣзи ѿ въ чѣ навоуѣа ѿѣлтѣнина. и нинѣ въземѣ въврѣзи ѿ
— 'Ρῖψον αὐτὸν ἐν τῇ μερίδι ἀγροῦ Ναβουθαι τοῦ Ἰεζραηλῆτου.
[ὅτι μνημονεύω, ἐγὼ καὶ σὺ ἐπιβεβηκότες ἐπὶ ζευγὴ ὀπίσω Ἀχαάβ
τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, καὶ κύριος ἔλαβεν ἐπ' αὐτὸν τὸ λῆμμα τοῦτο
λέγων 26 Εἰ μὴ μετὰ τῶν αἱμάτων Ναβουθαι καὶ τὰ αἵματα τῶν
νῶν αὐτοῦ εἶδον ἐχθές, φησὶν κύριος, καὶ ἀνταποδώσω αὐτῷ ἐν
τῇ μερίδι ταύτῃ, φησὶν κύριος.] καὶ νῦν ἄρας δὴ ρῖψον αὐτὸν...

б) IV Цар IX: 37* — X: 1 (л. 118б 8-12)

ГПБ — ѿ сѣ ѣстѣ знаменѣе оумершѣа ѿѣзавели. іако [.....]X: 1 ѿ ахаавѣ вѣѣше ѿ
снѣвѣ. въ самарини.

ГБЛ — ѿ сѣ ѣ знаменѣе оумершѣа ѿѣзавели. іако и ахаавѣ вѣѣша, ѿ снѣвѣ въ
самарини. — καὶ ἔσται τὸ θνησιμαῖον Ἰεζαβὲλ ὥς [κοπρία ἐπὶ
προσώπου τοῦ ἀγροῦ ἐν τῇ μερίδι Ἰεζραὲλ ὥστε μὴ εἰπεῖν αὐτοῦς
'Ιεζαβὲλ.] X: I Καὶ τῷ Αχααβ ἐβδομήκοντα υἱοὶ ἐν Σαμαρείᾳ.

От приведените примери се вижда, че преписвачът на ГБЛ не е
добавил пропуснатия в ГПБ текст, което дава основание да се предполага,
че молдовският препис от 1537 г. е бил направен или непосредствено от
търновския оригинал, или от междинен препис, копие на книгите Царства
от ГПБ.

Ако по отношение на текста книжовникът Йоан се е придържал
стриктно към среднобългарската (доевтимиевска или ранноевтимиевска)
версия, то правописната система на преписа от ГБЛ е последователно

приведена в съответствие с Евтимиевите норми, като са коригирани не-евтимиевите правописни варианти. Например:

	ГПБ	ГБЛ
I Цар II: 30	— прославѣѡщѡ ма	— прославѣѡщѡ ма
VI: 17	— азѡѡтскѡѡ	— азѡтскѡѡ
	— аскалонскѡѡ	— аскалонскѡѡ
VII: 8	— прѣмѡлѡчи	— прѣмѡлѡчи
V: 5	— въ домѡ дагонѡ	— въ домѡ дагонѡ
II: 34	— приидѣт	— прѣидѣтѡ
	— офниѡ	— ѡфнѣѡ
VI: 7	— ѡѡдошѡ	— ѡтѡдошѡ
	— ѡѡѣдоѡѡ	— ѡѡѣдоѡѡ
X: 26	— хѡлѡмѡ	— хѡлѡмѡ
XXIV: 15	— въ ѣлѣ пѡѡ ѡѡмерѡѡ	— въ ѡлѣ ѡѡ ѡѡмерѡѡ и други.

Очевидно среднобългарската версия („изправление“, превод) на библиейските книги, и в частност на Царства, от средата — третата четвърт на XIV в. и Евтимиевата правописна реформа са били приети за образцови в културните средища на Влашко и Молдова през XV—XVI в., което прави особено актуално изследването на търновската книжовна диаспора в тези княжества.

БЕЛЕЖКИ

¹ Вж.: П. С ы р к у. К истории исправления книг в Болгарии. т. I, Вып. I Время и жизнь патриарха Евфимия Терновского. СПб., 1898, с. 560—562; П. Д и н е к о в. Евтимий Търновски. — В: История на българската литература. т. I, С., 1963, с. 304—305; П. Р у с е в. Реформата на Евтимий Търновски. — В: Търновска книжовна школа. т. 2. Ученици и последователи на Евтимий Търновски. С., 1980, с. 49—54 и др.

² П. Р у с е в, И в. Г ѡ л ѡ б о в, А. Д а в и д о в, Г. Д а н ч е в. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971, с. 166—169.

³ К. К у е в, Г. П е т к о в. Събрани съчинения на Константин Костенечки. С., 1986, с. 46—62, 286 и сл.

⁴ Вж. Б. Ц о н е в. История на български език. т. II, С., 1934, с. 265; И в. Д у й ч е в, К. К у е в. Българската литература през XIV в.. — В: История на българската литература. т. I, С., 1963, с. 281; Е. Г е о р г и е в. Търновската книжовна школа и нейното значение за развитието на руската, сръбската и румънската литература. — В: Търновска книжовна школа. С., 1974, с. 70 и др.

⁵ Вж. Д. И в а н о в а-М и р ч е в а. Евтимий Търновски, писател-творец на литературния български език от късното средновековие. — В: Търновска книжовна школа. С. 1974, с. 197—210; И в. Х а р а л а м п и е в. За основните принципи на езиково-правописната реформа на Патриарх Евтимий Търновски. — Български език, XXIX, 1979, кн. 1, с. 22—30.

⁶Срв. сведения на Григорий Цамблак: Прѣписаніе в(о)ж(ъ)ствѣныхъ книгъ отъ младшаго языка на вѣдугарскыи, П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий..., с. 167.

⁷А. Горский, К. Невоструев. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. Отдель первый. Священное Писание. Москва, 1855, с. 1—2 и сл.

⁸Срв. ГПБ. Ф. I. 461, ГИМ, собр. Щукина 507, ГБЛ, Муз. 29.

⁹За южнославянските библиейски сборници вж. А. А. Алексеев. Южнославянская библия XIV в. — Доклад на Петия летен колоквиум по старобългаристика, София 15—24 VIII 1989 г. (под печат).

¹⁰Пак там.

¹¹Пак там.

¹²Според А. А. Алексеев съставът ѝ е бил близък до състава на ГПБ. Ф. I. 461; вж. пак там.

¹³Вж. А. И. Яцимирский. Григорий Цамблак. Очерк его жизни, административной и книжной деятельности. СПб., 1904, с. 402 и сл.; Б. Цонев. Цит. съч., с. 267—268; П. Динев. Търновската книжовна школа в развитието на българската литература. — В: Търновска книжовна школа. С., 1974, с. 19—20 и др.

¹⁴Работили сме с направените за НБКМ микрофилми на съответните ръкописи а също и с техните оригинали.

¹⁵Отделните библиейски книги се посочват според реда им в ръкописите.

¹⁶За текстологическите особености на ГПБ. Ф. I. 461 срв. също А. А. Алексеев. Цит. съч.

¹⁷A. Rahlfs. Septuaginta. V. I. Stuttgart, 1962.

¹⁸The Old Testament in Greek. Ed. by A. E. Brooke, N. McLean, H. St. Thackeray. V. II. Cambridge, 1930.

¹⁹Ἡ Παλαια Διαθήκη. Κατὰ τοὺς ἑβδομηκόντα. Ἐγκρίσει τῆς δ. ἱερᾶς Συνόδου τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ἀθήναι, 1928.

²⁰Според А. А. Алексеев текстът на Царства от ГПБ Ф. I. 461 е най-близко до гръцката редакция, отбелязана с индекс N в изданието на Брук-Мак Лиин-Текери; вж. А. А. Алексеев. Цит. съч.

²¹С квадратни скоби е посочен пропуснатият в ГПБ текст; гръцкият текст се цитира по изданието на A. Rahlfs. Op. cit.

²²Вж. също приложените снимки от ръкописа.

²³Срв. също Ив. Гълъбов. Лексикални проблеми на стария български книжовен език. — Български език, 1973, кн. 1-2, с. 54; Д. Иванов-Мирчева. К вопросу о характеристике болгарских переводческих школ от IX—X до XIV века. — Старобългаристика, I, 1977, с. 40; Ив. Харалампиев. Цит. съч., с. 23.

²⁴За лексикалните особености на Преславската книжовна школа вж. Ив. Добрев. Гръцките думи в Супрасълския сборник и втората редакция на богослужебните книги. — Български език, 1979, кн. 1, с. 9—21.

²⁵За Евтимиевата правописна система вж. Ив. Харалампиев. Цит. съч., с. 25—26; В. П. Василев. Правописната реформа на Евтимий и отражението ѝ в произведенията на неговите следовници и на българските дамаскинари. — В: Търновска

книжовна школа. т. 2. Ученици и последователи на Евтимий Търновски. С., 1980, с. 405—421.

²⁶Срв. А. А. Алексеев. Цит. съч.

²⁷П. Б о й ч е в а. Евтимий Търновски и църковно-културният живот в двете румънски княжества през XIV—XVIII в.. Канд. дис., С., 1976.

²⁸А. А. Алексеев. О греческой основе славянских библейских переводов. — Старобългаристика, VIII, 1984, кн. 1, с. 15.

²⁹А. Х. В о с т о к о в. Описание русских и словенских рукописей Руменцевского музеума. СПб., 1842, с. 33—35.

³⁰Приписките са посочени също в описанието на А. Х. В о с т о к о в. Цит. съч., с. 33, 35; тук е добавена диакритиката.